

Başlık/ Title: Tema Araştırmasına Bir Katkı Olarak Edebiyatta Mekân ve Edebi Mekân

Yazar/ Author

Cemal Sakallı

ORCID ID

0000-0003-3644-9718

Bu makaleye atıf için: Cemal Sakallı, Tema Araştırmasına Bir Katkı Olarak Edebiyatta Mekân ve Edebi Mekân, *KARE, Özel Sayı (2021):* 95-114.

To cite this article: Cemal Sakallı, Space in Literature And Literature in Space: A Contribution to Thematology, *KARE, Special Issue (2021):* 95-114.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 18 Mayıs / May 2021

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 29 Temmuz / July 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Temmuz / July 2021

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Uluslararası İndeksler/International Indexes

INDEX COPERNICUS
I N T E R N A T I O N A L

DRJI

EuroPub

MLA
International
Bibliography

Index Copernicus: Indexed in the ICI Journal Master List 2018 Kabul Tarihi /Acceptance Date: 11 Dec 2019

MLA International Bibliography: Kabul Tarihi /Acceptance Date : 28 Oct 2019

DRJI Directory of Research Journals Indexing: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 14 Oct 2019

EuroPub Database: Kabul Tarihi /Acceptance Date: 26 Nov 2019

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Cemal SAKALLI *

TEMA ARAŞTIRMASINA BİR KATKI OLARAK EDEBİYATTA MEKÂN VE EDEBİ MEKÂN

Özet: Günümüzde fiziksel ve metafiziksel, fenomenolojik, bedensel, teknik ve medya, sosyal, politik-coğrafi, estetik bakımlardan ele alınan mekân, geniş bir epistemiyolojik birikim oluşturmaktadır. Mekân sadece matematiğin, fiziğin, coğrafyanın, politikanın, sosyolojinin, tarihin değil, edebiyat biliminin de önemli konularından biridir. Bu çalışmada mekân ve mekânsallık edebiyat bağlamında ele alınmış ve edebiyatbilimsel mekân araştırmasının olanakları ve tema araştırmaları içerisindeki yeri tartışılmıştır. Bilindiği gibi mekânın edebiyat biliminde bir konu olarak yerleşmesi 1970’li yıllarda anlatı bilgisi, tema, izlek çalışmaları ve mekân betimlemeleri etrafında gelişen tartışmalara dayanmaktadır. Mekânın sadece eylemin kurulduğu alan değil, aynı zamanda eylemi kuran olduğu düşüncesi, edebiyat biliminde edebi mekân araştırmasının yerleşmesinin zeminini oluşturmuştur. Bu düşünceye koşut olarak bu çalışmada edebiyatta mekân ya da edebi mekân yapıt-ıçkın bağlamda (werk-immanent) olayın geçtiği, olayı kuran yer olmaktan başka, bir yapıtın temasına, hikâyesine, olay örgüsüne katılan ve onlara eşlik eden “ilişkisel ağ” olarak kabul edilmiştir. Bir yapıtın tematik olarak incelenmesinde edebi mekân çalışmasının şu başlıklar altında, bütüncül olarak yürütülebileceği önerilmiştir. Bunlar a) olay örgüsü mekânı, b) imgesel mekân ve c) coğrafi mekânlardır. Bir yapıtın olay örgüsünün, dolayısıyla hikâyesinin ilişkisel ağında yer alan edebi mekânın, o yapıtın tematik kurgusuna ve anlamına eşlik ettiği görüşü, bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edebi Mekân, Tema, Anlatı, İmge, Hikâye, Ağ.

SPACE IN LITERATURE AND LITERATURE IN SPACE: A CONTRIBUTION TO THEMATOLOGY

Abstract: Nowadays place is a term which focused on physically, metaphysically, phenomenologically, bodily, technical, media, socially, geo-politically, aesthetics and it combines its saving in epistemologically. Place is not only important subject for mathematically, physically, geographically, politically, sociologically, historically but also one of the important subject of scientific literacy. In this work focus on place and spatiality in the context of scientific literature and possibility of place-research in the context of literature in scientifically and position in research of theme. The concept of space had become a specific research topic in literary studies around 1970’s thanks to the discussions concerning narratology, thematic analysis and spatial descriptions. Space, not only as a field where the literary act is set, but also as the very agent which sets the act itself has rendered the study of literary space a legitimate part of the discipline of literary studies. In this essay, space in literature or the literary space has been taken to function like a “relational network” which accompanies the theme, story and the plot of a literary work, thereby not confining it within the narrow conception that sees it just as the place where the events occur. Here we propose that the study of literary space may be performed under the following headings: a) the space of the plot; b) the imaginary space; and c) the geographical space. The gist of the present study is that the literary space, falling within the relational network of the plot, therefore the story of a literary work, accompanies the thematic construction and significance of the very same work.

Keywords: Literary Space, Theme, Narrative, Image, Story, Network.

* Prof. Dr. Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, Mersin, E-Mail: cmsakalli@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3644-9718

1. Giriş

Sinirbiliminde bilinç ve dış dünya deneyimleri arasındaki ilişki, son yıllarda tartışmaların odağında yer alan önemli konulardan biridir. Tartışmalarda temel olarak “Bilincimiz deneyimlediğimiz dünyanın –ya da nesnelere- ta kendisidir” şeklinde bir önermede bulunulmuştur. Bu önermeyi savunanlar bilinç ve nesne, ya da özne-nesne karşıtlık ilişkisine yeni ve o denli de özgün bir yorum getirmişlerdir. Bu yoruma göre “Nesne mutlak olarak değil, çevresindeki şeylerle ilişkili olarak var olan bir şeydir”. Bu yoruma dayanılarak şöyle bir önerme yapılmıştır. “Zihinsel nesneyle fiziksel nesne birdir”.¹ Bu görüşler yüzyıllar önce kurulmuş ve yerleşmiş olan özne-nesne arasındaki denklemi, nesnenin öznedeki temsilini bir kenara attığı gibi, öznenin nesneyi belirlediği görüşünü de sarsmıştır. Bugün artık şu görüş ağırlık kazanmaktadır: Nesne tekel bir varlık değil, aksine varlıklar arasında gerçekleşen bir ilişkidir ve bu ilişki onun varlığını belirlemektedir. Bu ilişkinin içinde özne de bulunduğu göre, özne nesneyi değil, aksine özne ile nesne arasındaki ilişki özneyi kurmaktadır.

Düalist yaklaşımı aşan bu görüş, çağımızın diyaloji paradigmasıyla da örtüşmektedir. Çoğulcu bir anlayışa kapı aralayan diyaloji paradigması aslında bir ilişki paradigmasıdır ve bu anlayış, yukarıda da vurgulandığı gibi, nesneyi ya da özneyi çevresindeki şeylerle ilişkisi bağlamında değerlendirmektedir. Öznenin nesneyle ve nesnenin nesneyle ilişkisi mekânda ve zamanda gerçekleşen bir ilişkidir, o nedenle de mekânsal bir deneyim ilişkisidir.

Mekânın deneyimi ya da mekânsal deneyim, “duyusal bir deneyim”² olarak görülmüş, gerçekliğin mekân ve zamanın koşulları altında gerçekleştiği daha önceden de öne sürülmüştü. Mekânı ve gerçekliği duyusal deneyim çerçevesinde düşünmek, mekânı üçlü bir birlikle, fiziksel, nesnel, öznel olarak düşünmek demektir. Öznellik zamana içkin olduğundan, öznenin mekân yani gerçeklik deneyimi zamansallık, dolayısıyla tarihsellik de barındırır.

Günümüzde fiziksel ve metafiziksel, fenomenolojik, bedensel, sosyal, politik-coğrafi, estetik bakımlardan ele alınan ve tartışılan mekân, geniş bir epistemiyolojik birikime sahiptir. Bu birikimi belli tartışma durakları itibariyle şu başlıklarda toplamak mümkündür.

¹ Riccardo Manzotti ve Tim Parks, *Zihnin Ucu Bucağı. Bilinç ve Dünya Bir Midir?* (İstanbul: Metis Yayınları, Metis Diyaloglar 11, 2018), 70.

² Ernst Cassirer, *Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der menschlichen Kultur*. Alm. Çeviren: Wilhelm Krampf. (Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1960), 63.

2. Mekânın Durakları

2.1. Fiziki Durağan Mekân

Bugün mekân ya da mekânsallık, disiplinlerüstü bir araştırma alanı olarak, örneğin sosyal, beşeri ve kültür bilimleri, sanat vd. birçok disiplin tarafından, konu başlığı olarak çalışılmaktadır. Her disiplin bir bakıma kendi anlayışını, kendi mekân kavramını geliştirmiştir. Mekân kanonu, mekânla ilgili kavramsal çerçevenin oldukça geniş olduğu bir alan konumuna yükselmiştir. Bugün bu alandaki düşünsel hareketlilik yeni bir paradigma dönüşümü olarak yaşanmaktadır. Paradigma dönüşümü, mekânın artık statik bir kap olmadığı, Aristoteles'in tözcü yaklaşımla "her bedeni doğrudan kapsayan"³ ya da "her şeyin dışsal sınırı"⁴ şeklindeki tanımının aşılmasıyla gerçekleşmiştir.

Mekânın bedeni doğrudan kapsayan ve her şeyin dışsal sınırı biçiminde tanımlanışı, kısacası statik, durağan olarak görülmesi, ilkin Leibniz ve Kant felsefesiyle bir dönüşüm geçirir. Leibniz mekânı "homojen", ve "noktalar arasında ilişki düzeni" olarak tanımlar⁵. Bu anlayış, kültür bilimlerinde homojen ve ilişki düzeni mekân paradigmasının başlangıcı olarak kabul edilir. Kant'ın mekânı deneyim konusu olarak değil de "saf görü"⁶ olarak konumlandırması, mekânı öznenin algısıyla ilişkilendirmesi, böylece fenomenolojinin alanına taşınması, mekân paradigmasında ikincil bir genişleme olarak kabul edilir.⁷

Soyut ve geometrik mekân fikrinin aşılmasında asıl katkı, doğa biliminden gelmiştir. Uzun süre benimsenen ve etkili olan Newtoncu tözsel, mutlak, statik mekân düşüncesi Einstein'in görelilik kuramıyla tersyüz olur. Einstein "Newton tarafından fiziksel realite konumuna yükseltilen mekân, zamanı yutmuştur"⁸ diyerek mekân-zaman birlikteliğini öne çıkarır. "Genel görelilik kuramıyla mekânın mutlak niteliğinin yıkıldığını ve mekânın değişebilir ve

³ Anette Gerok-Reiter ve Franziska Hammer, *Spatial Turn/Raumforschung*. Editörler: Christiane Ackermann ve Michael Egerding. *Literatur- und Kulturtheorie in der Germanistischen Mediävistik. Ein Handbuch* içinde. (Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2015), 481.

⁴ A.g.e.

⁵ Gottfried Wilhelm Leibniz, *Briefwechsel mit Samuel Clarke (1715/1716)*. Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel. *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015), 61.

⁶ Immanuel Kant, *Von dem Raume (1770)*. Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel. *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015), 78.

⁷ Bkz. Anette Gerok-Reiter ve Franziska Hammer, *Spatial Turn/Raumforschung*, 486.

⁸ Albert Einstein, *Raum, Aether und Feld in der Physik (1930)*. Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel. *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015), 101.

dışarıdan etkilenebilir”⁹ olduğunu ortaya koyan Einstein’ın mekânın parçalarının karşılıklı etkileşimiyle oluştuğunu kanıtlanmasıyla mekân kavramı yeni bir boyut kazanır. Görecelilik kuramı çerçevesinde öne çıkan bu anlayış, ilkin Bakhtin tarafından edebiyat biliminde zaman mekân olarak kavramsallaştırılır.

2.2. Toplumsal Devingen Mekân

Michel Foucault 19. yüzyılın en büyük takıntısı olan tarihin, günümüzde mekâna denk geldiğini öne sürer. Ona göre “eş zamanlılık, art zamanlılık, yakın, uzak, yan yanalık, dağınıklık çağında yaşıyoruz. Çağımız bir ağdır ve bu ağ noktaların kesişmesi ve birleşmesiyle oluşmuştur. Güncel ideolojik çatışmalar zamandan doğma olduğu kadar mekânda ikamet edenlerce sürdürülür ve tahammül edilir”.¹⁰ Bu yaklaşım zamanın, mekânın ve mekânda oluşan yaşamın birlikte düşünülmesinin önünü açar. Foucault ile birlikte mekân kültür ve toplum bilimlerinde bir sosyal yapı (Konstruksiyon) olarak kabul edilir.

Henri Lefebvre “Mekânın Üretimi” (2019) adlı çalışmasında özetle, her toplum kendi mekânını üretir, bir toplumun mekân yaşantıları bu mekânı özelleştirir, mekân diyalektik etkileşimle kurulur, görüşünü dile getirir. Lefebvre mekânı sosyal olanın üretildiği, ilişkişel bir örgü olarak görür. Sosyal ilişkilerin bir tezahürü olarak görülen mekân, anılan çalışmasında “toplumsal mekân” olarak kavramsallaştırılır. “Kullanılan, tüketilen ürün olan mekân, aynı zamanda üretim aracıdır; mübadele ağları, hammadde ve enerji akışı hem mekânı şekillendirir hem de mekân tarafından belirlenir. Bu biçimde üretilmiş olan bu üretim aracı, ne üretici güçlerden, ne teknik ve bilgidan ayrılabilir, ne de onu şekillendiren toplumsal iş bölümünden, ne de doğadan, devletten ve üstyapılardan”.¹¹ Toplumsal mekânı bir hareketlilik ve etkileşim alanı olarak kabul eden Lefebvre, “büyük hareketler, geniş ritimler, büyük dalgalar çarpışır, iç içe geçer. Küçük hareketler birbirine nüfuz eder”¹² diyerek bu hareketliliği bütüncül ilişkiler ağı olarak görür.

Mekân paradigmasının beşerî ve kültür bilimlerinde bir araştırma alanı olarak kabul görmesinde etkili olan bir diğer isim, insan coğrafyası araştırmacısı Edward Soja’dır. Soja toplumsal mekânsallığın ileri sürülmesinin ardından fiziksel mekânın zihinsel mekânla ayrı olarak ele alınamayacağı fikrini geliştirir. Ona göre “somut mekânsallığın tasarımı, ikisi

⁹ Albert Einstein, *Raum, Aether und Feld in der Physik*, 99.

¹⁰ Michel Foucault, *Von anderen Räumen*. Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel. *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften* içinde. (Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006), 317.

¹¹ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*. Çeviren: Işık Ergüden. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019), 111.

¹² A.g.e.

arasında doğrudan ve belirli herhangi bir mütakabiliyet zorunluluğu olmaksızın, insan algısı ve bilişinin karmaşık ve çok çeşitli temsilleriyle kuşatılmıştır. Göstergesel imgeler ve bilişsel haritalamalar, düşünceler ve ideolojiler olarak bu temsiller, toplumsal yaşamın mekânsallığının şekillenmesinde güçlü bir rol oynarlar".¹³ Bilişsel haritalama ve temsil ile Edward Soja, mekânsallaştırılmış bir mentaliteyi öne çıkarır. Mekânın insanlaştırılması şeklinde de düşünülebilecek olan bu kavram, zihinsel mekân temsilleri, anlamlandırmaları ve bunların mekânı yeniden üretmedeki gücünü içerir. Mekân ve insan arasındaki ilişki ya da toplumsal mekân, kültürel bakımdan dönüştürücü bir dinamizm anlamına da gelmektedir. Bu dinamizm toplumsal gerilimler, çelişkilerdir de. Böylece mekânsallık fiziksel nesne ve biçimlere indirgenemeyecek ölçüde canlı ve üretken bir zihinsel işleyiştir. Edward Soja'nın bu alana katkısı, varlığın mekânsallığına, yani mekânsallığın varoluşu kuran birincil unsur olduğuna vurgu yapmasıdır. Mesafe koyma, yani nesneleştirme, uzaklaşma, yönelme, duygu, bağlanma, dâhil olma, varlığın varoluş imkânları olarak görülür.

Lefebvre de toplumsal mekânı bir hareketlilik, bir ritim, bir ağ, bir mübadele alanı, bir üretici etkinlik olarak öne çıkarmıştır. Bu hareketli etkinlik mekânı zamana ve zamansallığa bağlar. Mekânın zamansallığı barındırması, mekânın tarihselliğinden, mekân içerisindeki hareketlilikten kaynaklanır. "Her toplumsal mekân, gösteren ve göstermeyen, algılanan ve yaşanan, pratik ve teorik gibi çok sayıda veçhesi ve hareketi olan bir sürecin sonucudur".¹⁴ Mekânın üretilmesindeki hareket ve süreç, hatta mekânın kuruluşundaki tarihsel an, mekânın kurulmasına zamanın zorunlu katıldığına da bir göstergesidir.

Yukarıda özetlenen yenileştirici bakışlarla Foucault'nun kavramsallaştırdığı mekânsallık çağına girilir; mekân hareketli, canlı ve diyalektik alan olarak kabul görülür. Önce Lefebvre'in ve ardından Edward Soja'nın öne çıkardığı, "mekân, zaman ve toplumsal varlığa dayalı üçlü bir diyalektik"¹⁵ mekâna ilişkin tartışmalarda gelinen son dönüşme noktasıdır. Bu dönüşüm zaman kavramı üzerinde yükselen modern düşüncenin yapısöküme alınması anlamına da gelir. Zamanın yanı sıra mekânın ve toplumsal olanın birlikteliğinin öne çıkarılması, bu üçlü diyalektiğin dünyada varoluşu biçimlendirdiği fikrini de temellendirir.

¹³ A.g.e., 163.

¹⁴ Henri Lefebvre, *Mekânın Üretimi*, 133.

¹⁵ Edward W. Soja, *Postmodern Coğrafyalar. Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi*. Çeviren: Yunus Çetin. İkinci Basım. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019), 20.

Mekânı toplumsal bir ürün olarak kabul eden anlayış, toplumsal hareketlerde ama aynı zamanda toplumsal müştereklerde de izlenebilir. Toplumsal hareket sadece ötekilerle kurulan ilişki olarak anlaşılmalıdır. Zamanın yansıdığı toplumsal hareket, mekânı biçimlendirdiği gibi, mekâna ilişkin anlamlar da üretir, müşterek mekânlar yaratır. Stavros Stavrides müşterekleşmeyi bir icat etme süreci olarak yorumlar. Ona göre müşterekleşme “yaratıcılık içerir, uyarılama pratiklerinin sonucu gibi görünse dahi yeni toplumsal yaşam biçimleri üretir”.¹⁶ Müşterek mekân, kamusal mekânın durağan ve belirlenmiş kimliğinin aksine, hep yeniden üretilen, toplumsal hareketliliğin pratikleriyle her daim yeniden biçimlenen bir mekânsallıktır. Toplumsal mekân böylece hareketli, ritim üreten ve ağlardan oluşan ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel bakımdan dinamik, çatışma ve müşterek yapıların sergilendiği bir alandır.

Mekân paradigmasının çeşitlenerek biçimlenmesinde hiç kuşkusuz Foucault, Lefebvre, Soja, ayrıca Edwards Said’in imaginative geographies (hayali coğrafyalar), Homi Bhabha’nın third space (üçüncü mekân), 1978 yılından beri dolaşımda olan spatial turn (mekân paradigması) çerçevesi içinde yürütülen tartışmalar önemli bir rol oynamıştır. Mekân paradigması, Bachmann-Medick’in de vurguladığı gibi, çeşitli disiplinlerde yeni araştırmaların ve çözümlemelerin odağına yerleşmiştir. Yeni araştırma alanları yaratması ve anlayışlar üretmesi, “mekânın bir bilgi nesnesi olmasıyla; ama bununla birlikte bilginin aracı” olmasıyla da ilgilidir.¹⁷ Mekânın bilginin nesnesi ve aracı olması, yeni çözümleme kategorisi olarak çeşitli bilimlerin alanına yerleşmesi, onun içeriğinin ve ona ilişkin anlayışların yenileşmesine kaynaklık etmiştir.

Mekân anlayışlarının çeşitlenmesi, çoğullaşması, diyalojik paradigmanın yanı sıra devingen heterojen kültür anlayışıyla da ilişkilidir. Bilindiği gibi Herder’den bu yana kültür durağan, sınırları belli olan, homojen bir yapı olarak kabul edilmişti. Wolfgang Welsch’in kültürün artık durağan ve homojen bir yapıda olmadığı, geçişken ve heterojen, insanların kültürel bir karışım, günümüz kültürünün bir transkültür olduğu şeklindeki görüşleri, günümüz mekân anlayışlarıyla paralel gelişmiştir.

Yukarıda da belirtildiği gibi Ernst Cassirer mekânın kendinden bir düzene sahip olmadığını, dolayısıyla anlamlı bir yapı sergilemediğini, anlamını sonradan kazandığını öne sürmüştü. Mekâna anlam kazandıran unsurların başında, zamanın devingenliği gelir. Zamanın devingenliği, toplumsal

¹⁶ Stavros Stavrides, *Müşterek Mekân. Müşterekler Olarak Şehir*. Çeviren: Cenk Saraçoğlu. (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016), 102.

¹⁷ Doris Bachmann-Medick 2014, 26.

yaşamın hareketliliği, ayrıca mekânın algısı, özne ve nesne arasındaki karşılıklı etkileşim, mekânın yapısını, düzenini, değerini ve anlamını kurmaktadır. Mekân eylemlerle oluşturulandır, bu bakımdan da bütünü anlamlı parçasıdır. Mekân devingenlik ve eylemle bir anlam kazandığından, aynı zamanda devingenliği ve eylemi de kurmakta, o eyleme anlam kazandırmaktadır.

Mekânın sadece eylemin kurulduğu alan değil, aynı zamanda eylemi kuran olması, eylemin mekânın bir sonucu olduğu düşüncesi, edebiyat biliminde edebi mekân araştırmasının önünü açmıştır, denebilir. Edebiyatta mekân, eylemin geçtiği veya yapıldığı yer olmaktan başka, eyleme, olay örgüsüne, hikâyeye katılan yer olarak görülür. Bir edebi yapının hikâyesinin veya olay örgüsünün oluştuğu, geçtiği yer olarak mekân hem kendisiyle hem de edebi kurguyla, estetik olanaklarla, sanatsal olarak tasavvur edilmiş bir alandır artık. Bu alan edebi olanın da alanıdır.

2.3. Edebiyatta Mekân

Edebiyatta mekân çalışmalarının Jurij Lotman ve M. Bakhtin ile başladığını, Maurice Blanchot'un katkılarıyla sürdüğünü söylemek mümkündür. Mekânın edebiyat çalışmalarında yerleşmesi, 1970'li yıllarda anlatı kuramları, tema, öykü ve mekân betimlemeleri etrafında gelişen tartışmalarla başlamıştır denebilir. Lotman, *Künstlerischer Raum, Sujet und Figur* (Sanatsal Mekân, Tema ve Figür) adlı çalışmasında mekânı homojen nesnelerin (görüngüler, durumlar, işlevler, figürler, değişken değerler) toplamı, bunlar arasındaki ilişkinin bilindik mekânsal ilişkilere (aşma, mesafe vb.) benzediğini ileri sürmüştü¹⁸, edebi metinler için özgün bir mekân anlambilimi üretmiştir. Bu çalışmasında Lotman mekânsal ilişkilerin dilini gerçekliğin kavranışının temel aracı olduğunu iddia eder. Örneğin kültürel yapı modellerini gösteren "yüksek-alçak, sağ-sol, yakın-uzak, açık-kapalı, sınırlı-sınırsız, sürekli-sürekli kavramları, ona göre, mekânın içeriğini değil, değerli-değersiz, iyi-kötü, öz-yabancı, erişilebilir-erişilmez, ölümlü-ölümsüz anlamları edinerek kültürel modeli oluşturur"¹⁹. Lotman edebi metinlerdeki mekânsal düzenlenişlerin görünür karşıt yapılardan oluştuğunu, dolayısıyla mekânsal ilişkilerin mekânsal olmayan betimlemelere de izin verdiğini vurgular. Edebiyatta kurgulanan mekânın yapısı o nedenle sadece olayın, hikâyenin bir dekorasyonu değil, aksine bir dildir.

¹⁸ Jurij Lotman, *Künstlerischer Raum. Sujet und Figur* (1970). Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel. *Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. (Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015), 530.

¹⁹ A.g.e., 530.

Lotman'ın mekânla ilgili düşüncelerinin odağında tema vardır ve temanın da ilk basamağında hikâyenin küçük birimleri olan olaylar yer alır. Olay zincirleri figürlerin anlamsal alanı sağlayan sınırları aşmalarıyla gerçekleşir. Sınırların aşılmasıyla olaylar genişleyerek ve çoğalarak hikâyeyi, hikâye de temayı oluşturur. Temanın gelişmesi ve hareketliliğini sağlayan anlam ağlarıdır. Semiyosfer, yani anlam ağları göstergelerinin anlamları sabit değildir, merkezden çevreye doğru yayılır ve belli bir sınırdan sona erer. Mekânın da göstergesi sınırdır. Sınır hem çekilendir hem de aşılandır, hem ayıran hem birleştirendir. Sınır, bu şekilde, bir yandan statik diğer yandan da hareketli bir bağlam oluşturur. Lotman'ın anlatı kuramında sınır, hikâyenin ve olay örgüsünün kurulmasını sağlayan, eylemi belirleyen en önemli etkidir. Fakat bu sınır göstergebilimsel bir mekândır ve bu alan, yani semiyosfer "bir kültürün metin ve kodları, tüm gösterge kullanıcılarının toplamıdır".²⁰ Bu bağlamda semiyosfer bir düzendir, alt ve üst, iç ve dış, merkez ve çevreden oluşan bir organizasyondur²¹. Bu organizasyon her daim bir aşma, aynı zamanda bir başlama ve karşılaşmadır.

Edebiyatta mekân ve sınır sadece somut topografik bir veri olarak değil, mecazi anlamda düşünülmelidir. Somut mekânlar olarak ifade edilen aşağı-yukarı, ön-arka, sağ-sol, üst-alt gibi kavramlara dost-düşman, yaşayan-ölü, yoksul-zengin ayrımları aşılamayan, bir sınır çizgisine sahip olan ve kendi içinde bir yapısı olan alanlardır.²² Kültürlerin, metinlerin içsel yapısı aslında sınırlar arasında kurulan bir alt sistemdir ve kültürel alandaki her bir alt mekânsal düzen, metinlere dilsel olarak yansır. Dilsel olarak kurulan metinsel mekânlar, betimlemeler ve anlatımlar aracılığıyla görselleştirilir. Frank'ın vurguladığı gibi, Lotman'ın semiyosfer kavramı anlatı kuramsal bir odaklanmanın yanı sıra "sanatsal mekânın" anlatsal işlevine yoğunlaşır.²³

Edebi mekân konusunun diğer önemli ismi, Mikhail Bakhtin de, Lotman'dan farklı olarak, mekânı edebi metin ve kültür tarihsel bağlamı çerçevesinde ele almıştır. Bakhtin mekânı zaman kategorisiyle birlikte düşünür, Einstein'den esinlenerek Kronotopos (zamanmekân) kavramını oluşturur. Kavramdan da

²⁰ Michael C. Frank, Sphären, Grenzen und Kontaktzonen. Jurij Lotmans räumliche Kultursemiotik am Beispiel von Rudyard Kiplings *Plain Tales from the Hills*. Editörler: Susi K. Frank. *Explosion und Peripherie: Jurij Lotmans Semiotik der kulturellen Dynamik revisited* içinde. (Bielefeld: Transcript V. 2012), 227.

²¹ A.g.e.

²² Karl Nikolaus Renner, Grenze und Ereignis. Weiterführende Überlegungen zum Ereigniskonzept von Jurij M. Lotman. Editörler: Gustav Frank, Wolfgang Lukas. *Norm-Grenze-Abweichung. Kultursemiotische Studien zur Literatur, Medien und Wirtschaft. Festschrift für Michael Titzmann*. (Passau: Verlag Karl Stutz, 2004), 359.

²³ Michael C. Frank, Sphären, Grenzen und Kontaktzonen. Jurij Lotmans räumliche Kultursemiotik am Beispiel von Rudyard Kiplings *Plain Tales from the Hills*, 219.

anlaşılacağı gibi, mekân zamandan ayrı ele alınmaz. Ona göre zaman da mekân da karşılıklı olarak birbirini üretir ve sadece sınırlandırıldıklarında görünüm kazanırlar. Çünkü yukarıda da vurgulandığı gibi, dönemin görüşüne göre, zamanın özellikleri mekânda ortaya çıkar ve mekân zaman sayesinde anlamla dolar. Bu bakış açısından hareketle Bakhtin romanın tarihinde farklı zamanmekân tiplerini araştırır, antik biyografilerin, şövalye romanlarının veya pikaresk romanların farklı zaman mekân tipleriyle biçimlendiğini göstermeye çalışır.

Mikhail Bakhtin konuya ilişkin yaptığı edebiyat tarihi çalışmasında, zamanmekânların bir tipolojisini çıkarmıştır. Sanat ya da edebiyatta zamanmekân, özellikle Ortaçağ ve ondan sonraki yüzyıllarda, karşılaşma zamanmekânıdır. Karşılaşma daima yollarda, caddelerde gerçekleşir, farklı mekânlardan insanlar tesadüfen ya da kaderin bir tecellisi olarak bir zaman diliminde ve mekânda karşılaşırlar. Bakhtin'e göre 18. yüzyılın sonuna doğru İngiltere'de gotik veya kara roman türüyle olayların geçtiği ve biçimlendiği yeni bir mekân doğar. Bu mekân saraydır. Saray zamanının tarihselliğiyle bağıntılı olarak tarihsel roman oluşur. Sarayda zamanın izine antika-müze tarzındaki yerler ve nesnelere rastlanır. Realist romanlarda, özellikle de Stendhal ve Balzac romanlarında kabul salonları romanın olay örgüsünün yeni biçimlenişini sağlar. Kabul salonlarının romanlarda buluşma, karşılaşma mekânı olarak kurgulanması hem romanın hikâyesini hem de kompozisyonun biçimlenişini belirlemiştir. Bu kabul salonları kişiler arasındaki ticari, siyasi, kültürel diyalogların, dolayısıyla karakterlerin dışsal ve içsel dünyalarının görselleştirilmesi, karşıtlıkların açıklığa kavuşturulması, özel ve resmi, samimi ve yapmacık dünyaların görselleştirilmesi için önemli bir araç olmuştur. Bir diğer zamanmekân ise, eşiktir. Eşikler romanlarda hem mecazi hem somut anlamda yer alırlar ve bir krizin veya bir dönüşüm anının başladığı veya bittiği yeri işaret ederler. Bakhtin zamanmekânın romanın hikâyesi için gerekli olduğunu vurgular. Gereklidir, çünkü romanın hikâyesindeki temel olayların biçimlendiği organizasyonun merkezidir. Bu bakımdan da zamanmekân romanın hikâyesini kuran birincil öğedir²⁴.

Edebiyat alanında üretilen mekân, fenomenolojik açıdan ele alındığında, kuşkusuz imge temelinde düşünülmelidir. Gaston Bachelard da mutluluk mekânı olarak evin imgelerini incelemiştir. İncelemesinin amacı da "sahip olduğumuz mekânların, rakip güçlere karşı savunduğumuz mekânların, sevdiğimiz mekânların insansal değerini belirlemektir. Bu mekânlar, çoğu

²⁴ Michail M. Bachtin, *Chronotopos*. Rusçadan Çeviren: Michael Dewey. 3. Baskı. (Berlin: Suhrkamp Verlag, 2014), 180-187.

kez çok farklı nedenlerden ve şiirsel ince ayrımların sahip olduğu farklılıklardan dolayı, *övülen mekânlardır*. Olgusal sayılabilecek koruma değerlerine, onlara mal edilen düşsel değerler de eklenir ve bu sonuncular belki de daha baskın değerlerdir. İmgelemin kavradığı mekân, geometricinin ölçümüne ve düşüncesine açık mekâna kayıtsız kalmaz".²⁵ Bachelard dış dünyanın değil, iç dünyanın, bir bakıma düşsel, imgesel, fenomenolojik mekânın çerçevesini örnek şiirlerde çizer. Bachelard evin poetikasını nesnel dayanağı olmayan içtenlik imgeleriyle oluşturduğunu öne sürmüştür.

Lefebvre'in toplumsal mekân, Foucault'nun ağ mekânları, Edward Soja'nın üçlü diyalektik mekân, Gaston Bachelard'ın fenomenolojik mekân, Lotman'ın göstergebilimsel mekân, Bakhtin'in zamanmekân dediği görüngüler, toplumsal hayatı biçimlendiren ve devingen gündelik yaşamın içinde anlam üretmeyi olanaklılaştıran, anlama katılan önemli kavramsallaştırmalardır. Bu anlam oluşturan ve yaşama ilişkin kavramlar salt tarihsel ve gündelik hayatta işlevsel değildir, tarihsel alanın içinden çıkarak edebiyata içkin bir form olarak katılır. Edebiyat zamansız kurulamayacağı gibi mekânsız ve insansız da kurulamaz. "Kurgusal bir hikâyenin çözümlenmesinde söz konusu olan hangi olay yerlerinin, nesnelere, durumların ve gerçeğin kesitlerinin kurgusal bir metinde seçildiği ve bunların nasıl yansıtıldığı, anlatsal olarak biçimlendirildiğidir".²⁶ Kurgusal metinlerde mekânın anlatsal olarak nasıl biçimlendirildiği konusu, mekânın edebiyattaki varlığının nasıl olduğuyla da ilgilidir. Yukarıda bazı önemli düşünürlerin mekâna ilişkin görüşlerinden hareketle, edebiyatta mekân konusunun hangi bağlamlarda ve hangi başlıklarda çözümlenebileceğine ilişkin bazı öneriler şu biçimde sıralanabilir.

3. Temaya Eşlik Eden Mekânlar

Edebiyatta mekân çalışmaları, edebiyatın içkin bağlamında, tematik kurgunun ilişkisel anlam temeli olarak, şu alt başlıklarda ve bütüncül olarak yürütülebilir. Bunlar olayörgüsü mekânı, imgesel mekân ve coğrafi mekânlardır. Olayörgüsü mekânı hikâyenin eylemsel çerçevesini oluşturan, harekete, gelişmelere eşlik gerçek-kurgusal mekânlardır. İmgesel mekânlar anlatıcının veya yapıtın fiziki veya tarihsel olarak algıladığı ve betimlediği mekânlardır. Coğrafi mekânlar ise yeryüzü, bölge, şehir yerleşimlerinin edebiyatta temsilleriyle ilgilidir. Bunlar temaya, dolayısıyla edebiyata içkin

²⁵ Gaston Bachelard, *Mekânın Poetikası*. Çeviren: Aykut Derman. (İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996), 26.

²⁶ Ansgar Nünning, *Formen und Funktionen literarischer Raumdarstellung: Grundlagen, Ansätze, narratologische Kategorien und neue Perspektiven*. Editörler: Wolfgang Hallet ve Birgit Neumann. *Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn* içinde. (Bielefeld: Transcript Verlag, 2009), 45.

mekânlardır. Bunlardan başka edebi metinlerin anlatı kurgusunu belirleyen, anlatının biçimine ve yapısına eşlik eden anlatı-yapısal mekân vardır. Son olarak, edebiyat tarihinin ya da türlerin, temaların tarihinin, gelişme çizgisinin soyutlanmasıyla elde edilen edebiyatı aşkın kartografik mekânlar söz konusudur. Edebi temaya eşlik eden mekânlar şu başlıklarda ele alınabilir.

3.1. Olayörgüsü Mekânı

Olayörgüsü mekânı, hikâyenin gelişme aşamalarını oluşturan olaylar, olaylar arasındaki bağ, durumlar, kişileri bir araya toplama, buluşturmayı, çatışmayı sağlayan sorunların dağılımıdır. Buna hikâyenin ağı da denebilir. Olayörgüsel mekân, Lefebvre'nin "toplumsal mekân formu buluşmadır, bir araya gelmedir", görüşüne dayandırılabilir. Buluşma ve bir araya gelme, nesnelere, yerlere, yapıtları, işaretleri, simgeleri, kısaca; canlı ve eylem içinde olan, olmayan her şeyi kapsamaktadır. Mekânları merkez-çevre, karakterler arasındaki ağ, yani figürler arasındaki mesafe, açık-kapalı, üst-alt ya da simetrik-asimetrik ilişkiler ağı, bu ilişkilerin içerdiği ya da kurduğu anlam, mekânsal görünümünün olay örgüsünün üretimine katkı yapma gücü, olayörgüsü mekânı olarak kabul edilebilir. Bu ağların dışında, olayörgüsü mekânı yol, yer, sınır, ufuk, aşma, kısıtlanma, geçme, kalma, kavşaklar, kesişmeler, yol ayrımları, kısaca karşılaşmaları ve kopuşları, birleşmeleri, ayrışmaları içerir. Bu araştırma konusu başlığı altında metinlerde yapıt-ıçkin olayörgüsel mekânın izleksel, tematik, hikâyeye ilişkin katkıları, anlatıyı kurmadaki potansiyeli, dolayısıyla tematik anlamı ortaya çıkarılabilir.

Yapıtlardaki kişilerin yaşantısını, birbirleriyle ilişkisini, etkileşimini belirleyen mekânsal göstergeler, Bakhtin'in öne çıkardığı zamanmekân kavramına, Lotman'ın sınır metaforuna denk düşmektedir. Bu çalışmalarda sınır, yol, karşılaşma, eşikler yapıtın anlamının kuruluşuna önemli bir katkı sunmaktadır. Burada kastedilen olayörgüsü mekânı, Lefebvre'in toplumsal mekân kavramını da içermekte ve edebiyat-ıçkin alanda üretilen toplumsal mekân, anlam üreten bir devingenliği vurgulamaktadır. Olayörgüsü mekân anlamın üretilmesine katkıda bulunan, tematik anlamı kuran olaylar, kişiler ve durumlar ağı olarak görülebilir. Örneğin Orhan Pamuk'un Masumiyet Müzesi, bir zamanmekân romanıdır. Kemal'in Füsuna duyduğu aşka dair biriktirdiği bütün eşya koleksiyonu, zamanı mekâna, günü geçmişe ve belleğe ilişitirir. Zamanmekan bu açıdan belleği, hatıraları açığa çıkaran bireysel, toplumsal, kültürel bir birikimdir.

Olayörgüsel mekân, olayları, hikâyeyi kuran, bunlar üzerinden de temaya bizzat katılan, temanın anlamını belirginleştiren, hatta yapıtın biçimini oluşturan eylemler, bir bakıma hareketliliklidir.

3.2. İmgesel Mekânlar

İmgesel mekânlar, mekânın gerçekliğini değil gerçekliğin kurulduğu mekânın ve nesnelere algılanışı, bu algının betimlenmesiyle ilgilidir. Mekânın imgebilimi, edebiyata içkin olan mekânların kaynağı olan fiziksel, kültürel, tarihsel ya da topografik mekânların imgesini, yapının biçimine, temasına katkısı, temayı üretme ve oluşturma potansiyeli, edebiyatbilimsel açıdan oldukça verimli bir kültür-poetikası çalışması olarak görülebilir. Görüş alanına katılan mekân, duyuşsal algılarla, imgeyle ilgilidir ve gerek anlatıcının gerekse figürlerin hislerini temsil eder. Mekâna bakanın ya da mekânda yaşayanın çevre ve dünya algısı, onun dünyasına ilişkindir. Mekânın algılanışı, anlatıcıya, figürlere verdiği haz veya anılar, figürlerin geçmişine, belleğine, duygularına ilişkin önemli ayrıntılar barındırır. Mekânın algısı, çağrışımları, anlatıcının veya figürün mekâna olan yakınlığı, uzaklığıyla ilgili olabileceği gibi bir anlatma perspektifiyle, anlatıcının konumuyla, bakışıyla da ilgili olabilir.

İstanbul çeşitli edebi türlerde ve dönemlerde farklı yazar ve şairlerce farklı imgelerle tasvir edilmiştir. Mithat Cemal Kuntay'ın Üç İstanbul'u, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Huzur'u, Kemal Tahir'in Esir Şehir Üçlemesi, Metin Kaçan'ın Ağır Roman'ı, Mario Levi'nin İstanbul Bir Masaldı, bunların dışında burada anılmayan birçok romanda ya da öyküde, şehrin edebiyata yansıyan imgesi, imge, gerçeklik, tür bağlamında tartışmaya değer bilgiler içerebilir. Bu imgelere neden olan, imgeleri kuran ve imgeleri temsil eden bakışları bulup ortaya çıkarmak, sadece şehrin imgesini değil, imgenin kuruluşunda belirleyici olan anlatıcıyı, yapının kültür poetikasını ele verebilir. Ayrıca bu konu meşakkatli de olsa, imgesel olanın gerçeklikle nasıl bir bağ kurduğunun ortaya koyulması, imgenin oluşmasına ve dağılımına ilişkin önemli bir kaynak durumundadır. Tanpınar'ın "Beş Şehir"i mekân imgebilimi açısından iyi bir kaynak olarak görülebilir. Fakat asıl ilginç olanı, Alberto Manguel'in "Tanpınar'ın İzinde Beş Şehir" adlı Tanpınar alımlamasıdır. Tanpınar'ın imgelerini yakalamaya çalışan Manguel' in bu imgeleri yakalayamadığı, daha doğrusu Tanpınar'ın tarihsel ve duyuşsal yakınlık bakışını kavrayamadığı çok açıktır.

Figürlerin kimliğiyle ilgili olarak, Georges Perec'in "Şeyler" (2016) romanı burada örnek olarak anılabilir. Anılan roman, mekânı değil, ama çağımızda nesnelere insanı, insanın nesnelere ele geçişi için görmek açısından iyi bir örnek sunmaktadır. Romanda Jerome ve Sylvie anketör olurlar, sokak sokak, insanların ilgilerini, beğenilerini araştırırlar ve para kazanmayı hayal ettikçe, her şeyi elde etme hayaline de kapılırlar. Böylece hayali olarak yeryüzünün

zenginliklerini keşfetmeye başlarlar. Nesnelere “acınası düşkünlükleri”²⁷ para kazandıkça belirir; değişirler, yeni insan, “çağlarının insanı”²⁸ olurlar. Paranın vermiş olduğu edinme hazzı, onları düşsel bir dünyaya hapseder. Aslında onların yaşadıkları bu değişim bir uyanma değil, yeni olan her şeyin hayalinde, nesnelere imgesi içinde bir kaybolmadır. “Şatafatı yücelten nesnelere”²⁹, “görüntü” dünyasının şatafatıdır. Nesnelere ve nesnelere şatafatlı görüntüsü, imgesi, hayali, iki sevgili arasındaki sohbeti ele geçirdiğinde, aslında gerçeklikten uzaklaştıklarını, kendi dünyasal ve bireysel gerçekliklerinden koptuklarını fark ederler. “En gerçek yaşamları var olmayan, dayanaksız herhangi bir nesne gibi, gerçek yüzüyle ortaya çıkıyormuş gibi geliyordu onlara”.³⁰ Georges Perec, iki genç karakter örneğinde çağımızın insanının yaşadığı bunalımı, şu cümlede açığa çıkarmış gibidir. “Garip ve pırlıtlı bir alemde, ticari uygarlığın cafcıflı evreninde, bolluk hapishanelerinde, büyüleyici mutluluk tuzaklarında yaşıyorlardı”.³¹ Karşımızda “kusurlu düş altında” ve “bolluk okyanusunda yoksulluk adacığı”³² halinde yaşayan, düşsel dünyalarını tüketerek tükenen iki genç sevgili bulunmaktadır. Sahip olma arzusu ve sevinci yaşamı tutsak almıştır ve bu tutsaklık, Tunus’a gittiklerinde, daha boş mekânlarda durulur. Ancak Paris’e geri dönmek zorunda olan genç çift, yeniden düşler kurmak zorunda kalacaklardır. Paris bir şenliktir, bolluk, karışıklık, sıkışmışlık, boğulmuşluk hisleriyle dolu bir şenlik. Burada yine servet edinme düşleri, ama şehirden kaçma düşleri de kuracaklardır. Nesnelere imgesi gerçekliğin üzerini örttüğünde, gerçeklik de kimlik de kaybolmaktadır. Romanda mekânın imgesiyle mekânın gerçekliği birbirini kurmakta, figürleri ele geçirmektedir. Mekânı yani gerçekliği aşmak için imge, imgeyi aşmak için gerçeklik bir zorunluluk olarak öne çıkmaktadır.

Paul Auster’in “New York Üçlemesi”nde (2015) kent imgesi ve kendilik algısı önemli bir yer tutar. “New York gezmekle bitecek bir yer değildi, sonu gelmez bir dolambaçtı; ne kadar uzaklara giderse gitsin, kentin sokaklarını ne kadar iyi tanırsa tanırsın, kaybolmuş olma duygusundan kurtulamıyordu. Yalnızca kentte değil, kendi içinde de kayboluyordu”.³³ Bir anlatıcı (Quin) ve 13 yıl bir odaya kapatılan, dilsiz bir insan (Peter Stillman) arasında geçen

²⁷ Georges Perec, *Şeyler*. Çeviren: Sevgi Tamgüç. (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 31.

²⁸ A.g.e., 39.

²⁹ A.g.e., 42.

³⁰ A.g.e., 53.

³¹ A.g.e., 61.

³² A.g.e., 76.

³³ Paul Auster, *New York Üçlemesi*. *Cam Kent, Hayaletler, Kilitli Oda*. Çeviren: İlknur Özdemir. (İstanbul: Can Yayınları, 2016), 14.

kimlik karmaşası ve benlik arayışının öyküsünde, New York kentinin karmaşıklaşan yaşam biçimi Babil Kulesi mitiyle ilişkilendirilir. “Bahçe ve kule”, yenedünyanın sadece ilk görüntüleri değil, Babil mitosunun da tekrarıdır adeta. New York birinci cennetten sonra ikinci yeni cennetin de yıkılışıdır. New York, yeni Babil’dir. Anlatıcı Quin dilsiz Stillman’ın dolaştığı caddelerin, rotaların çizimini yapar. Rotaların çiziminde Babil Kulesi diyagramı ortaya çıkar. Babil imgesi, New York’un gerçeklik yerini alır. New York’da da maddi dünya ile dil arasında bir uzlaşmazlık vardır, dil ve sözcükler yeni olan gerçekliğe uygun değildir. Nesnelere dünyası oldukça çeşitli, karmaşık ve söz dağarcığı bu karmaşık dünyayı adlandırmaktan uzaktır. Yeni Dünya, romandaki adıyla Yeni Babil olan New York, dil karmaşasının, dilin anlaşmaya yetmediğinin yeni imgesi olur.

3.3. Coğrafi Mekânlar

Coğrafi mekânlar tarihsel bir gerçeklik olarak edebiyata yansiyabilir. Bir bölge, şehir, kasaba, köy, ova vs. örneğin Çukurova, Ege veya İstanbul, romanlarda tematik kurguya eşlik edebilir, hatta tematik kurgunun yapılandırılışına kaynaklık edebilir. Edebiyatı tematik veya hikâye bakımından besleyen mekânlar, yeryüzü şekilleri, gerçek ve kurgu arasındaki ilişkiler bakımından incelenebilir. Türk edebiyatında İstanbul, Ankara şehirleri romanlara en çok konu olan ya da romanlara ilham olmuş şehirlerdir. Şehir, kasaba, köy romanları, yapıtların sadece mekânsal kurgusuna dâhil olmaz, tarihsel gerçekliğin romanlara yansımaları, edebiyatın gerçeklikle ilişkisini olanaklı kılar. Coğrafi bir bölgenin gerçek tarihi, edebiyata dışsal bir köprüyle bağlanabilir. Coğrafi mekânlar kadar topografik mekânlar da, örneğin tepe, yön, ırmak, iklim, renkler yapıtın hikâyesinde ekonomik veya kültürel bir atmosfer yaratabilir. Topografik mekânlar olarak köy, kasaba, dağ, orman, yollar, köprüler, anlatıcının bakışını bize verebilir ve dolaylı-dolaysız anlam kurucu işlevlere sahip olabilir. Olay örgüsünün dış mekânı topografik olarak kurulur. Topografik mekânların öncelikle mental anlamda bilgi içerdiği söylenebilir; hatta bazı temsili işlevleri de olabilir. Daniel Kehlmann’ın *Dünyanın Ölçümü* adlı romanı, topografyayı konu alan bir romandır ve matematik ve coğrafya alanındaki keşifleri, Gauss’un soyut, Humboldt’un somut keşiflerini eleştirel kurgular. Dünyanın dağlarının, nehirlerinin topografik ölçümleri, hesapları, kayıtları, modernitenin sayıya ve hesaba dayalı dünya algısını ve dünyayı değiştirme merakını, hatta ölçerek, biçerek, hesaplayarak yeryüzünün egemenlik altına alınmasını çok iyi yansıtır. “Humboldt öncelikle liman kentinin coğrafi konumunu belirledi. Sırtüstü yatıp teleskopu gece göğüne çevirdiği sırada, Gomez’e şunları yazdırdı: Yeni İspanya’nın eksiksiz bir atlası

sömürgecinin yerleşmesini destekleyebilir, doğanın dize getirilmesini hızlandırabilir, ülkenin kaderini uygun bir yöne çevirebilir".³⁴ Modern bilimlerin dünyayı ölçme ve topografyasını çıkarma çabası, bilimsel olduğu kadar ekonomik ve siyasal gelişmelerin, sömürgeciliğin de önünü açmış ve desteklemiştir. Daniel Kehlmann modern topografyanın ya da ölçümleme çabasının sonraki gelişmelere yansımalarının ilk topografyasını çıkarmıştır, denebilir.

Gürsel Korat'ın *Ay Şarkısı* (2007) romanının I. Bölümünün açılış paragrafı şöyledir:

"28 Ağustos 1980. Mamak. Sabah saatleri.

Bozkırda bir hapisane. Şöyle de denebilir: Bozkırda askeri bir hapisane. Kuşbakışı görünüm: Geri planda Ankara gecekonduları, daha ileride kale. Manzara matematiksel bir düzende kurulmuş askeri yapılarla başlıyor. Detay: Bir bina. Yakın görüntü: Dikenli teller, nöbetçi kuleleri, köpek kulübeleri, nizamiye. Bütün her şey, film izlediğimizi bilmenin rahatlatıcılığını taşıyor. Askerlerin elinde tüfek var ama tutup birine ateş etseler ölen falan olmayacak. Köpeklerin canavar bakışları, subayların ciddiyeti, mahkeme binalarının aksi aksi duruşları hep rol gereği. Bunlar duyar mı, yoksa arkası boş tiyatro dekorları mı, seçilemiyor³⁵.

Bir çekim senaryosu yapısında oluşturulan metinde, coğrafi bir mekândan fiziksel, oradan da matematiksel bir mekâna doğru, uzaktan yakın çekime doğru bir hareket vardır. Geniş açıdan yakın açığa doğru ilerledikçe, mekânın içindeki ayrıntılar netleşir. Gerçek ve simge iç içedir. İlk cümlede, sahneyi oluşturan mekân ve zaman birlikte anılır ve Mamak bir görsel simge, bir bellek olanağı sunar. Fakat bu görsellik genel olanın yanı sıra Mamak'a içkin bir görselliktir. Sabah saatleri, doğaya ilişkindir, anlatıcının belleğini içerir. Sırasıyla Bozkır, Ankara, gecekondular, kale ve askeri hapisane, ardından askeri hapisanenin matematiksel yapıları ölçüyle, hesapla kurulan işlevsel bir mekândır. Metin anlamsal alanda birbiriyle ilişkili olan sözcüklerle kurulmuş, birbirini tamamlamıştır. Fakat metinde mekânın ve mekânın içindeki, mekâna ait, onu tamamlayan nesnelere, bu anlamsal yakınlıkla çağrışımı yoğunlaştırmaktadır. Kopuş ve ara verilmeden yapılan bu yakınlaştırma odaklı kamerasal anlatım, mekânın bütünlüğünü parçalarıyla kurar. Sözcükler ve mekânı işaretleyen adlar, simgesel anlamıyla kurulurken, belleği de harekete geçirir. Fiziksel ve coğrafi mekânın hem simgesel hem de imgesel uzantısı vardır. Mekân görsel bir ortam sağlamakla kalmaz, onunla

³⁴ Daniel Kehlmann, *Dünyanın Ölçümü*. Çeviren: Ayça Sabuncuoğlu. (İstanbul: Can yayınları, 2019), 165.

³⁵ Gürsel Korat, *Ay Şarkısı*. (İstanbul: Everest Yayınları, 2007), 1-2.

ilişkili nitelikler, olaylar, insan yaşamının özel bir deneyimini, yüksek güvenlik ve kısıtlılık gibi tedirgin edici vasıflarda bir deneyimi barındırır. Hapishane mekânının kısıtlılığı, belirlenmişliği, düzenliliği, mahpus veya tutuklu temasını anlamsal olarak açılar. Mekânın bu salt işlevsel, soğuk ve tedirgin edici yapısı, filmsi yapıda olduğu vurgusuyla da hafifletilir. Romanda nesnelere, mekânın salt matematiksel, işlevsel, soğuk, ciddi, şiddet barındıran imgesi, tarihsel simgesiyle iç içe verilmiştir.

4. Anlatibilimsel Mekân

Gerard Genette anlatı için zamansal unsurların mekânsaldan daha önemli olduğunu özellikle vurgular. Anlatının Söylemi adlı çalışmasında “Düzen, Süre, Sıklık, Kip, Ses” başlıklarında anlatının akışını ve kuruluşunu tartışır. Edebi anlatıda mekân, “anlatı kipi”³⁶ olarak kavramsallaştırılır. Genette’e göre “mesafe” ve “perspektif”, *anlatısal bildirişim düzenlenmesinin*, yani kipi önünde gelen iki kipliğidir zira bir resme dair görüş açımın netliği tam da ben ondan ayıran mesafeye dayanır ve herhangi bir kısmi engel açısından benim konumumun uzaklığı görüntüyü az çok engellemektedir”.³⁷ Gerek mesafe gerekse perspektif, anlatıcının ya da figürlerin mekânsal eylemleridir ve eleştirel tavır, haz, hoşlanma, uzak olma, bakışın, dolayısıyla anlatıcının anlatısını belirler. Anlatibilimsel mekân kavramında ayırıştırılması gerek husus, anlatılan mekânın mimetik bir etkiyi mi yarattığı, yani olayın geçtiği yerin “gösterilmeyi” mi talep ettiği yoksa anlatının dolaylı ya da doğrudan bir anlatıcı kurgusuyla mı anlatıldığıdır.

Genette mesafe ve perspektifi mecazi anlamda kullanır, mekânsal mesafeyi anlatıyı kuran anlatıcının ve figürün bakışı, bakış açısı olarak görür. Mesafe, bakış açısı anlatıcıyla, anlatıcının konumuyla, olaylara, hikâyeye tavrıyla ilgilidir ve anlatıyı kurucu bir işleve sahiptir.

Anlatibilimsel mekân, mekânın anlatısı, anlatı perspektifi ve betimlenmesi gibi konularla ilgilidir. Bilindiği gibi perspektif, 16.yy’da derinliği keşfetmiş ve resim sanatında iki boyutluluktan üç boyutluluğa geçişi mümkün kılmıştır. Perspektif algıyla ilgili olduğu kadar, “ufkun keşfi” ile de ilgilidir.³⁸ Resim sanatında başlayan bakış değişimi (Blickwinkel) edebiyatta 20. yy’da çoğul bakışlı anlatıya evrilir. Örneğin modern roman kronolojik artzamanlı anlatıdan iç içe giren çok katmanlı anlatıya geçerek çoklu anlatı geleneğini yaratmıştır.

³⁶ Genette, 2020, 157.

³⁷ A.g.e, 158.

³⁸ Hans Belting, *Floransa ve Bağdat. Doğu’da ve Batı’da Bakışın Tarihi*. Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz. (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012), 10.

Anlatılan mekânı çözümlmek konusunda bazı ayrımları, kavramları ve teknikleri anmak yerinde olur. Bu tekniklerden biri, örneğin göndermelerdir. Göndermeler salt anma, dolaylı ya da doğrudan göndermeler şeklinde olabilir. Mekânı üretmenin dışında mekânı yansıtmaya, betimleme teknikleri, anlatıbilimsel mekân çözümlmesi bakımından öne çıkan kavramlardır. Mekânı betimleme teknikleri olarak “durumu” betimleme, olayın geçtiği, vukuu bulduğu ve eylemin alanının, yerin betimlenmesi öne çıkan konulardır. Olayla ilgisi olmayan betimlemelere gelince; bunlar sadece sözü geçen, anılan mekânın betimlenmesidir ki olayın dışındaki mekânın betimlenmesi, mekân betimlemesi, mekânı düşünükselleştirme, yorum, gerekçelendirme gibi tekniklerle gerçekleştirilir.³⁹

Anlatılan, betimlenen mekânın yanı sıra, anlatıcının veya konuşucunun kullandığı yön, yer zarfları, örneğin yukarı/aşağı veya üst/alt bazen düz anlamsal bazen de mecazi anlamlar barındırabilir. “Yüksek statü yukarıda, düşük statü aşağıdadır; iyi olan yukarıda, kötü olan aşağıdadır; erdemli olan yukarıda, erdemsiz olan aşağıdadır”.⁴⁰ Lakoff ve Johnson metaforik kavramların sistematığıne ilişkin şöyle bir saptamada bulunurlar. “Temel kavramlarımızın çoğu bir yahut daha fazla uzay/mekân yönelimli metaforlara göre organize edilir”.⁴¹ Fakat edebiyat bilimsel açıdan değerlendirilebilecek ve bir konu başlığı olarak görülecek görüş şöyledir. “Uzay/mekân metaforları fiziksel ve kültürel tecrübede temellenir; gelişigüzel belirlenmiş değillerdir”.⁴² Örneklendirilen dilsel formlar, kültürel gerçekliklerin, kültürel hayatın deneyimlerinin farklı bir göstergesi olarak görülebilir.

5. Edebiyatı Haritalamak: Kartografik Mekânsallaştırma

Edebiyatın kartografyası ya da kartografik edebiyat, aslında bir edebiyat tarihi çalışmasıdır ve edebi temaların, motiflerin veya edebi türlerin tarihsel düzlemde yaygınlığını, ele alınış ve işlenişini⁴³ soyut modellemeler yardımıyla kurular. Herhangi bir türün, örneğin aile veya polisiye romanların, öykünün, şiirin tarihsel, dönemsel, bölgesel dağılımını göstermek açısından haritalandırma veya grafiklere dökme, edebiyatın dönemsel gelişmelerini kuş bakışı olarak soyutlaştırma çabasıdır. Kartografik edebiyat aynı zamanda yapıt ya da bir yazarın yapıtlarında gerçekleştirilebilen bir

³⁹ Katrin Dennerlein, *Narratologie des Raumes*. (New York, Berlin: De Gruyter, 2009), 206-207.

⁴⁰ George Lakoff ve Mark Johnson, *Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil*. Çeviren: Gökhan Yavuz Demir. (İstanbul: İthaki Yayınları, 2015), 43.

⁴¹ A.g.e., 44.

⁴² A.g.e., 45.

⁴³ Franco Moretti, *Edebi Teoriye Soyut Modeller; Grafikler, Haritalar, Ağaçlar*. (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006).

okuma çabasıdır. Esen Kunt'un Orhan Pamuk'u kartografik okuma denemesi, konuya oldukça iyi bir örnek sunmaktadır. Kunt "Orhan Pamuk *Kara Kitapta* haritayı bizzat hikâyenin kendisi olarak inşa eder" saptamasından sonra, alıntılacağı cümlede, Pamuk'un yazma sürecinin kartografya ve diyagramlarla kurulduğunu gösterir: "*nereye giderse gitsin hep kuzeyi göstereceğine aslında Teşvikiye Karakolu'nu gösteren haritalardan elbette Alaaddin sorumlu değildi*".⁴⁴ Bunda sorumlu olan, elbette anlatıcı, ya da yazardır.

Sonuç

Edebiyat biliminin en kadim araştırma konularından biri izlek, tema ve motif araştırmalarıdır. İzlek, tema ve motif özelde edebiyatı genelde ise sanatı tıpkı mekân gibi gerçek dünyaya, insani ortak deneyimlere ama aynı zamanda diğer disiplinlere bağlar. Edebiyatın disiplinlerarasılığını, çok sistemliliğini, karşılaştırmalı edebiyat biliminin edebiyatlararasılığını kuran kavram, temadır. Edebi yapıtların sınıflandırılmasının genel olarak tema, izlek, motifler bakımından yapıldığı söylenebilir.

Edebiyatta mekân çalışmaları bağımsız bir alan, bağımsız bir konu değil, aksine tıpkı tema ve izlekte olduğu gibi, dünya yaşamının gerçekliğine ait olan ve zaman ile birlikte motive, izleğe, temaya eşlik eden, anlam kurucu veya anlama katkı verici bir edebi birimdir. Temanın bir birimi olarak edebi mekân, gerçekliğin edebi dünyaya uyarlanırken, poetik ve dilsel yaratımla sanatsal, kurgusal alanda dönüşümü olarak düşünülmelidir. Temanın metinselleşme, edebileşme süreci, "temayı bir biçime kavuşturur ve temalar öyle varlık alanı oluşturur".⁴⁵ Temayla birlikte düşünüldüğünde, mekân da ancak edebi bir biçime kavuşarak bir varlık alanı kazanır ve hem temaya hem izleğe anlam bakımından katılır, hatta temaya ve izleğe anlamsal belirginlik kazandırır.

⁴⁴ Esen Kunt, *Kristal Aile Haritası Varlık Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi* 1359, (2020): 10.

⁴⁵ Angelika Corbineau-Hoffmann, *Einführung in die Komparatistik*. (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2000), 136.

Kaynakça

- Auster, P. New York Üçlemesi. Cam Kent, Hayaletler, Kilitli Oda. Çeviren: İlnur Özdemir, İstanbul: Can Yayınları, 2016.
- Bachelard, G. Mekânın Poetikası. Çeviren: Aykut Derman, İstanbul: Kesit Yayıncılık, 1996.
- Bachmann-Medick, Doris. Cultural Turns. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften. Rowohlt Taschenbuch Verlag, 5. Auflage, Reinbeck bei Hamburg, 2014.
- Bachtin, M. M. Chronotopos. Rusçadan Çeviren: Michael Dewey, 3. Baskı. Berlin: Suhrkamp Verlag, 2014.
- Belting, H. Floransa ve Bağdat. Doğu'da ve Batı'da Bakışın Tarihi. Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Cassirer, E. Was ist der Mensch? Versuch einer Philosophie der menschlichen Kultur. Alm. Çeviren: Wilhelm Krampf, Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1960.
- Corbineau-Hoffmann, A. Einführung in die Komparatistik. Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2000.
- Dennerlein, K. Narratologie des Raumes. New York, Berlin: De Gruyter, 2009.
- Einstein, A. Raum, Aether und Feld in der Physik (1930). Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel, Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015, s. 94-104.
- Foucault, M. Von anderen Räumen. Raumtheorie. Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel, Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften içinde, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006, s. 317-329.
- Frank, M. C. Sphären, Grenzen und Kontaktzonen. Jurij Lotmans räumliche Kultursemiotik am Beispiel von Rudyard Kiplings Plain Tales from the Hills. Editör: Susi K. Frank. Explosion und Peripherie: Jurij Lotmans Semiotik der kulturellen Dynamik revisited içinde, Bielefeld: Transcript V. 2012, s. 217-249.
- Frank, M. C. Chronotopoi. Postet at the Zurich Open Repository and Archive. University of Zurich ZORA, URL: 2015, <https://doi.org/10.5167/uzh-170447>.
- Genette, Gerard. Anlatının Söylemi. Yöntem Hakkında Bir Deneme.Çev. Ferit Burak Aydar. İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2020
- Gerok-Reiter, A. ve Hammer, F. Spatial Turn/Raumforschung. Editörler: Christiane Ackermann ve Michael Egerding. Literatur- und Kulturtheorie in der Germanistischen Mediävistik. Ein Handbuch. İçinde, Berlin/Boston: Walter de Gruyter, 2015, s. 481-516.
- Kant, I. Von dem Raume (1770). Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel, Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015, s. 74-76.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil. Çeviren: Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: İthaki Yayınları, 2015.
- Leibniz, G. W. Briefwechsel mit Samuel Clarke (1715/1716). Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel, Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015, s. 58-73.
- Kehlmann, D. Dünyanın Ölçümü. Çeviren: Ayça Sabuncuoğlu, İstanbul: Can yayınları, 2019.
- Korat, G. Ay Şarkısı, İstanbul: Everest Yayınları, 2007.
- Kunt, E. Kristal Aile Haritası, İstanbul Varlık Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi 1359, (2020): 9-17.
- Lefebvre, H. Mekânın Üretimi. Çeviren: Işık Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019.
- Lotman, J. Künstlerischer Raum. Sujet und Figur (1970). Editörler: Jörg Dünne ve Stephan Günzel, Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften, Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, 2015, s. 529-545.

- Manzotti, R. ve Parks, T. Zihnın Ucu Bucağı. Bilinç ve Dünya Bir Midir? İstanbul: Metis Yayınları, Metis Diyaloglar 11, 2018.
- Moretti, F. Edebi Teoriye Soyut Modeller; Grafikler, Haritalar, Ağaçlar, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.
- Nünning, A. Formen und Funktionen literarischer Raumdarstellung: Grundlagen, Ansätze, narratologische Kategorien und neue Perspektiven. Editörler: Wolfgang Hallet, Birgit Neumann, Raum und Bewegung in der Literatur. Die Literaturwissenschaften und der Spatial Turn içinde. Bielefeld: Transcript Verlag, 2009, s.33-52.
- Perec, G. Şeyler. Çeviren: Sevgi Tamgüç, İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Renner, K. N. Grenze und Ereignis. Weiterführende Überlegungen zum Ereigniskonzept von Jurij M. Lotman. Editörler: Gustav Frank, Wolfgang Lukas, Norm-Grenze-Abweichung. Kultursemiotische Studien zur Literatur, Medien und Wirtschaft. Festschrift für Michael Titzmann. Passau: Verlag Karl Stutz, 2004, s. 357-381.
- Soja, E. W. Postmodern Coğrafyalar. Eleştirel Toplumsal Teoride Mekânın Yeniden İleri Sürülmesi. Çeviren: Yunus Çetin, İkinci Basım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2019.
- Stavrides, S. Müşterek Mekân. Müşterekler Olarak Şehir. Çeviren: Cenk Saraçoğlu, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2016.